

А. В. ГОРБАЧОВ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЇ СПОЖИВАННЯ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ ХХІ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ)

У статті досліджено особливості соціології споживання в Східній Європі ХХІ ст. Для аналізу соціології споживання взято соціологічний базис польської соціології. Польщу можна вважати одним з економічних флагманів у цьому регіоні Європи, тому соціологічна база польських дослідників найбільш приближена до загальних реалій Східної Європи. Завдяки аналізу цього теоретичного надбання можна виявити ті особливості, які характерні для країн Східної Європи. Надалі ці особливості можна використовувати, щоб розширити коло досліджень власної соціології споживання.

Ключові слова: соціологія споживання, Східна Європа, Польща.

При дослідженні української соціології споживання виникла необхідність проаналізувати теоретичне надбання низки країн Східної Європи, тому що чимало соціальних процесів у сфері економіки України є дещо «європеїзованими», тобто ми зустрічаємо деяку підміну наших цінностей цінностями, характерними для країн Європи (придбання останньої моделі айфону за наявності робочого айфону тощо). Тому для аналізу цього явища ми будемо використовувати соціологічне надбання країн Східної Європи як найбільш приближених до нашого економічного й культурного буття держав. Аналіз теоретичного базису соціологічної науки в цих країнах допоможе доповнити наше розуміння соціології споживання досвідом «споріднених» країн і розширити власний український теоретичний базис не тільки соціології споживання, а й соціології економіки загалом. У процесі вивчення соціологічних джерел середини ХХ ст. ми зустрічаємо найбільш поширену проблему соціології економіки в країнах Східної Європи – споживання перебуває поза сферою аналізу соціології. Сьогодні можна констатувати активне дослідження проблем споживання в межах економічної соціології.

Мета статті – проаналізувати теоретичні підходи до аналізу «споживання» в Східній Європі на прикладі Польщі.

Чому для визначення тенденцій соціології споживання в Східній Європі була обрана Польща? По-перше, Польща на сьогодні – це яскравий приклад тих економічних та суспільних процесів, які проходять у Східній Європі. По-друге, Польщу можна вважати одним з економічних флагманів у цьому регіоні Європи. По-третє, ті суспільні виклики, які з'явилися у польському суспільстві (масова міграція населення, жорстка економія, сегрегаційні процеси тощо), дали широку базу для польських соціологів, які сконцентрували свою увагу на економічній сфері. Виходячи з вищезгаданого, можна зробити висновок, що соціологічна база польських дослідників найбільш приближена до загальних реалій Східної Європи.

Під час аналізу польської соціології споживання треба пам'ятати дві речі. Перша – на відміну від української соціології споживання [5], теоре-

тичний базис якої був сформований на початку ХХ ст., польська соціологія споживання за основу використовує європейських дослідників [4]. Друга – умовно польську соціологію споживання можна поділити на три підходи: теорії мікрорівня (найбільш поширені); теорії, засновані на аналітиці Баумана (другий найбільш поширений підхід), і теорії, засновані на стратифікації (більшість польських дослідників уникають цього підходу).

Основні сучасні теоретичні підходи до визначення споживання, що є характерними для соціологічної думки Польщі, можна зустріти в аналітичній праці Адріани Міки, Марти Олькон-Кубички, Катажини Вириківської «Огляд семінару: нова економічна соціологія та соціологія: де вони зустрічаються? Чим вони відрізняться?» [2]. Цей огляд представляє теоретичне обґрунтування основних положень польської економічної соціології, що були артикульовані Польською соціологічною асоціацією в 2017 р. в межах проведення наукових семінарів. Довгострокова мета цих семінарів – проаналізувати зв'язок між традиційною соціологією й новою економічною соціологією як специфічну теоретичну проблему. Водночас до завдань семінару входило вирішення нагальної практичної проблеми – виявлення ступеня впливу Інтернету на процес споживання, споживчу поведінку та аксіологічні складові сучасного соціуму. Сама серія семінарів складається з трьох річних зборів. По-перше, було зроблено спробу встановити демаркаційні лінії між новою економічною соціологією й загальною соціологічною теорією. У такий спосіб семінар відкрив шлях для теоретичного та практичного дослідження споживання. Друга нарада запланована на літо цього року й має назву «Альтернативні економічні моделі й відповідь на відхилення в сучасному суспільстві», де будуть досліджувати модальності реагування до організаційного спаду в період економічної кризи в новій економічній соціології. Третя зустріч відбудеться в 2019 р., де будуть досліджувати вплив Інтернету на споживання в межах теоретичного базису нової економічної соціології за темами: споживання; економічна практика зацікавлення роботою, підприємництво, здоров'я, освіта, мистецтво та їжа. Як можна побачити, вивчення споживання в різних контекстах набуває великого значення в польській соціології, але такий спосіб аналізу явища без можливості вплести ці дані в макроструктуру суспільства буде мати нульові результати. Це може бути підтверджено результатами семінару, який пройшов у 2017 р. У його межах були розглянуті принципи вимірювання різних елементів споживання, нові можливості досліджень існуючих світових практик, наприклад: фінансові процеси, економічне життя, підзвітність організацій та установ. Так, наприклад, становить науковий інтерес доповідь Х. Осандона, який виділив два можливі підходи до аналізу освіти як предмета споживання та як товару. Перший підхід говорить, що освіта підзвітна сьогоднішнім ринковим тенденціям, а другий – що освіта самостійно формує тенденції на ринку. Зокрема, М. Седлачка порушила тему соціо-економічних зв'язків між Польщею та Росією й звернула увагу на необхідність застосування категоріального апарату соціології часу при аналізі міждержавних зв'язків. Дан Рияв і Роман Хоффрейтер на прикладі Чехії й Словаччини спробували виявити ті критичні зауваження економічної

трансформації країн Східної Європи, які почались з 1990-х рр. й до сьогодні (зокрема були порушені питання споживання). Ця різнобічність досліджень в економічній соціології має велике значення на мікрорівні (для економічної соціології як окремої сфери), але на макрорівні ці дослідження без глибокого стратифікаційного аналізу не досить вагомі.

У польській соціології можна зустріти такі теорії споживання, які йдуть шляхом стратифікаційного аналізу й мають більш розширену та логічну структуру. Наприклад, такого теоретичного рівня є праця Она Гразін Ракаускене, Герберт Струнц «Підхід до скорочення соціально-економічної нерівності: зменшення вразливості і зміцнення» [3]. Заслугує на увагу пропозиція авторів щодо понять «прихильність» і «контроль». Прихильність, на їх думку, – це переконання людини в тому, що активна участь у подіях життя пропонує їм шанс дізнатися, що для них є значущим і цікавим. Індивід з добре розвиненою складовою прихильності відчуває задоволення своєю діяльністю. У контраст, при низькому її рівні людина відчуває себе виключеною й викинутою із життя. Наприклад: при великому виборі товарів індивід відчуває деяке задоволення великим вибором, а при низькому – незадоволення й збурення. Контроль – це переконання людини в тому, що боротьба й подолання труднощів дають змогу добиватися своєї мети, навіть якщо успіх не гарантований. При високому рівні контролю індивід відчуває, що він контролює своє життя й вибирає свій власний шлях. На цей фактор впливає величезна кількість факторів: від сімейного становища людини до економічних обставин у країні. Далі дослідники аналізують таке явище, як накопичення капіталу індивідом і його використання (процес, який не часто можна зустріти в класичних теоріях). Так, науковці вказують, що потенціал людини будується впродовж усього життя, і необхідно розвивати й підтримувати його, інакше він може застоюватися. Наприклад, при правильному використанні індивідом капіталу у сфері освіти підвищується потенціал людини загалом, тому протягом усього життя людина повинна підвищувати свою освіту, робити інвестиції в особисте навчання. Чим раніше такі інвестиції зроблені, тим кращі перспективи людини. Водночас відсутність своєчасних і постійних інвестицій робить дуже ймовірною ситуацію, що людина буде перебувати поза сферою споживання. Пізніше втручання можуть допомогти людині відновитися й просунутись уперед на шляху розвитку. У цьому контексті інвестиції в розвиток і освіту дітей та молоді відіграють фундаментальну роль у формуванні високого рівня культури суспільства загалом. Далі дослідники аналізують вікові групи з позиції бідності та дають стислу характеристику формування класової структури суспільства. Починають вони з дитинства. Бідність часто руйнує нормальний хід розвитку в ранньому дитинстві: один з п'яти дітей у слаборозвинених країнах живе в абсолютній убогості й уразливі до голоду. За відсутності адекватного харчування та медичного обслуговування більшість дітей з бідних сімей, які починають навчання, не готові вчитися, важко проходять усі етапи навчання. Молодість (особи у віці 15–25 років) є ключовим перехідним періодом, протягом якого особистості навчаються брати участь у суспільному житті та входять у світ за-

йнятості. Молоді люди з бідних сімей маргіналізуються на ринку праці, оскільки в них немає досвіду роботи, соціальних контактів і навичок для пошуку робочих місць. Таким чином, вони з більшою ймовірністю залишаться безробітними або будуть працювати в небезпечному ринку зайнятості (тут дослідники мають на увазі криміналітет). Для літніх людей найбільшими проблемами є убогість і соціальна ізоляція, коли особи стають більш вразливими фізично, розумово й в економічному плані. Сукупний вплив факторів виключення останніми роками сприяє проходженню бідності від покоління до покоління.

Також польська соціологія споживання зосередилась на аналізі впливу процесів, які породила глобалізація, а особливо – суспільство споживання. Для аналізу такого типу суспільства дослідники найчастіше використовують аналітику Зигмунда Баумана, польського соціолога-дослідника, більшість праць якого присвячено аналізу впливу глобалізації на суспільство. Тому не дивно, що польські дослідники повною мірою використовують його дані (починаючи з 2001 р.). Найяскравішим прикладом використання теоретичного базису може бути Лукас Івасінські та його бачення споживання, яке викладене в праці «Споживче співробітництво від Зигмунда Баумана» [1]. У ній автор надає своє розуміння суспільства споживання через розуміння Зигмундом Бауманом суспільства сьогодення. На думку Івасінські, суспільство споживання на сьогодні складається за рахунок збільшення масштабів споживання й домінування матеріалістичного ставлення до нього. Ці явища можуть виникати в суспільстві, але вони є вторинними до основного явища – сукупності товарності або, по-іншому, комерціалізації, що проникає в усі аспекти життя, або ж – «всемогутнього» ринку. Споживче товариство в ідеалі, як зауважує Івасінські, буде ідентичне світу західного капіталізму – такий тип соціального порядку намагається привести всі елементи реальності до споживання товарів. Він поглинає ділянки, які колись залишалися поза торгівлею, й асимілює все, що перебуває поза цими процесами. Як зауважує дослідник, апелюючи до Баумана, споживчий ринок – це сучасна (звичайно мутована) версія мрій короля Мідаса. Все, що торкається ринку, негайно змінюється на споживання товарів. Таким чином, лише ті сфери життя, які підлягають споживанню (іншими словами, ті, що були товарними), можуть існувати соціально. А сфери людського життя, які чомусь не можуть пройти цей процес й уникають комерціалізації, викидаються із суспільного життя. Об'єктом споживання стає один і той самий індивід, у тому сенсі, що його ставлення до свого власного тіла й ідентичність формується на ринку (він пропонує матеріали для створення та подання себе, часто накладає ряд стандартів і забезпечує для задоволення цього інструменту), і також у тому сенсі, що відносини з іншими все більше опосередковуються на ринку. Відповідно до вищезгаданих міркувань індивід таким способом включає себе в суспільство. Індивід, який не відповідає цим вимогам, стає марним для суспільства споживання. Як вказує Івасінські, ринок дає кожному можливість, або, скоріше, створює ілюзію всебічного шансу. Ці процеси роблять більшість індивідів залежними від споживання (найпоширеніше судження соціологів кінця

XX ст.). А незалежними в споживанні стають публічні люди, які мають можливість вибору (реального, а не уявного). Дослідник також робить висновки, що в сьогоденному суспільстві в першу чергу відіграють роль гроші та скільки товарів індивід може споживати. Нині товарообіг має кордони: існують конкуренція з ринком та форми регулювання суспільного життя, зі своїми властивостями, незважаючи на глобалізаційні процеси, але не можна виключити, що галопуюча канонізація цих кордонів буде рухатися.

Роблячи **висновок**, можна стверджувати таке. По-перше, у польській соціології споживання є досить новою темою з погляду комплексного соціологічного аналізу. По-друге, польська соціологія економіки не вивчає споживання з погляду класової структури суспільства, що суттєво обмежує її теоретичний розвиток. Якщо розглядати польську соціологію економіки в сфері споживання порівняно з українською, то можна стверджувати, що українські соціологи вже зробили суттєві кроки в теоретичному осмисленні на шляху комплексного аналізу сучасного споживання.

Список використаної літератури

1. Łukasz Iwasiński Społeczeństwo konsumpcyjne w ujęciu zygmunta baumana. *Kultura i Społeczeństwo / Polska akademia nauk, komitet socjologiiinstytut, studiów politycznych.* Warszawa, 2015. Nr 4. S. 236.
2. Mica A., Olcoń-Kubicka M., Wyrzykowska K. M. Workshop Review: New Economic Sociology and Sociology: Where Do They Meet? Where Do They Diverge? Warsaw 22–23 May, 2017. *Ekonomicheskaya sotsiologiya = Journal of Economic Sociology.* 2017. Vol. 18. № 4. P. 194–198.
3. Rakauskienė O. G., Strunz H. Approach to Reduction of Socioeconomic Inequality: Decrease of Vulnerability and Strengthening Resilience. *Economics and Sociology.* 2016. Vol. 9. № 4. P. 243–258.
4. Горбачов А. В. Еволюція категорії споживання в класичних та посткласичних та посткласичних соціальних теоріях. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. Вип. 71. С. 15–22.
5. Горбачов А. В. Визначення споживання в українській соціологічній традиції. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2017. Вип. 74. С. 40–46.
6. Горбачов А. В. Споживча поведінка як об'єкт соціології та маркер соціальної нерівності. *Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних контекстах : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.* Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2016. С. 17–20.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2018.

Горбачов А. В. Особенности социологии потребления в Восточной Европе XXI века (на примере Польши)

В статье исследованы особенности социологии потребления в Восточной Европе XXI в. Для анализа социологии потребления был взят социологический базис польской социологии. Польшу можно считать одним из экономических флагманов в этом регионе Европы, поэтому социологическая база польских исследователей наиболее приближена к общим реалиям Восточной Европы. Благодаря анализу этого теоретического наследия возможно выявить те особенности, которые характерны для стран Восточной Европы. В дальнейшем эти особенности можно использовать, чтобы расширить круг исследований собственной социологии потребления.

Ключевые слова: социология потребления, Восточная Европа, Польша.

Horbachov A. Peculiarities of the Sociology of Consumption in Eastern Europe of the XXI Century (on the Example of Poland)

In the article, we investigate the features of sociology of consumption in Eastern Europe of the XXI century. For the analysis of sociology of consumption we take sociological basis of Polish sociology. Poland can be considered one of the economic flagships in this region of Europe, so the sociological base of Polish researchers is most closely aligned with the general realities of Eastern Europe. Thanks to the analysis of this theoretical achievement, it is possible to identify those features that are characteristic of the countries of Eastern Europe. In the future, these features may be used to broaden the range of studies of their own sociology of consumption.

In the analysis of the Ukrainian sociology of consumption, it became necessary to analyze the theoretical gains of a number of countries in Eastern Europe. Because a number of social processes in the Ukrainian economy are somewhat «Europeanized», that is, we encounter some substitution of our values with the values typical of the countries of Europe (acquisition of the last model of the iPhone, with availability of a working iPhone etc.). Therefore, to analyze this phenomenon, we will use the sociological gains of the countries of Eastern Europe as the closest to our economic and cultural existence of states. An analysis of the theoretical basis of sociological science in these countries will help to complement our understanding of the consumption sociology with the experience of «related» countries and expand our own Ukrainian theoretical basis not only to the sociology of consumption, but also to the sociology of the economy as a whole. In the process of analyzing sociological sources of the middle of the 20th century, we encounter the most common problem of the sociology of economics in the countries of Eastern Europe – consumption is outside the sphere of sociological analysis. Today we can state the active research of consumption problems within the limits of economic sociology.

Why was Poland chosen to identify trends in consumption sociology in Eastern Europe? First, Poland today is a vivid example of those economic and social processes that take place in Eastern Europe. Secondly, Poland can be considered one of the economic flagships in this region of Europe. Thirdly, those social challenges that have emerged in Polish society (massive population migration, rigid savings, segregation processes, etc.) gave a broad base to Polish sociologists who concentrated their attention on the economic sphere. Based on the foregoing, one can conclude that the sociological base of Polish researchers is most closely aligned with the general realities of Eastern Europe.

To analyze the Polish sociology of consumption, we must remember two things. The first – unlike the Ukrainian sociology of consumption, the theoretical basis of which was formed in the early twentieth century, Polish sociology of consumption is based on the use of European researchers 50–60 years of the twentieth century. The second is the conditionally Polish sociology of consumption can be divided into three approaches: the theory of microlevel (the most common), theories based on Bauman's analysis (the second most common approach) and theories based on stratification (most Polish researchers avoid this approach).

Key words: *consumer sociology, Eastern Europe, Poland.*